

RADU PANAIT

CLARITY THROUGH CRITICAL THINKING

Radu Panait

Babes-Bolyai University, Department of Philosophy, Cluj, Romania.

Email: mrpanait@gmail.com

Abstract: For the better part of the pandemic, through exercises in prudence and usefulness, I have stumbled upon the realisation that, more often than not, a well-raised question weighs more than an unhinged or lackluster answer. Thusly, my utmost intention is that of delivering a recourse to clarity, logical reasoning and socratic wisdom. Although a bare dilettante of wiseness and critical thinking in general, I find myself in an equally opportunistic and imperative environment. As a sophomore, my knowledge and impact are equally insufficient. However, human consciousness is such that, even in dire straits, it is capable of digging through the most strenuous of circumstances. My efforts have made the thread of the article take you through, and over, what I consider to be, the two most important barriers that stand in the way of a cohesive and efficient fightback, guided all the while, by the erudition of some of the brightest minds of humanity. From Antiquity to 20th century Modernity. I designated my efforts to specifically outline the threats I consider to be of infamous impact. Incompetence, delusions of grandeur, immorality and logical fallacies, to name a few. I inquired into the specificity of philosophical language and its shared similarities to journalism, as well as their crippling asymmetry. Moreover, I emphasize the necessity of realizing one's intellectual limits and urge my peers to anticipate and become aware of our sporadic shortcomings. Lastly, I target the paradoxical idiosyncrasies of philosophical vocabulary and how, in its exigent intentions, it unwillingly envelopes its audience in sheer fluster.

Keywords: phrónēsis, sophistry, clarity, incompetence, corruption, immorality, student, critic, opinion, pandemic

CLARITATE PRIN GÂNDIRE CRITICĂ

Rezumat: În răstimpul pandemiei, prin exerciții de prudență și utilitate, mi-am dat seama că, de cele mai multe ori, o întrebare bine pusă cântărește mai mult decât un

răspuns dezechilibrat ori de neclintit. În consecință, intenția mea este aceea de a face un apel la claritate, raționament logic și înțelepciune socială. Deși mă consider un diletant lipsit de înțelepciune și gândire critică în general, mă regăsesc într-un mediu oportunista și imperativ. În calitate de student, consider că atât cunoștințele cât și impactul meu asupra mediului intelectual sunt insuficiente. Conștiința umană este de așa natură încât este capabilă să străbată cu bine chiar și cele mai cumplite încercări. Ruta articolului vă va conduce către ceea ce consider a fi două dintre cele mai importante bariere care stau în calea unei argumentări eficiente, ghidat fiind în tot acest timp de erudiția unora dintre cele mai strălucitoare minți ale umanității, din Antichitate și până la modernitatea secolului al XX-lea. Mi-am concentrat eforturile pentru a contura în mod specific amenințările despre care consider că au cel mai distructiv impact: incompetența, delirul de grandoare, imoralitatea și erorile logice, printre multe altele. Am analizat specificul limbajului filosofic, asemănările acestuia cu cel al jurnalismului, precum și paralizanta asimetrie a acestora. Mai mult, subliniez necesitatea conștientizării limitelor noastre intelectuale și îi îndemn pe semenii mei să anticipeze și să devină conștienți de deficiențele noastre sporadice. În cele din urmă, vizez idiosincraziile paradoxale ale vocabularului filosofic și modul în care, în intențiile sale exigente, își conduce în mod involuntar audiența înspre amețelă pură.

Cuvinte-cheie: phrónēsis, sofisme, claritate, incompetență, corupție, imoralitate, student, critic, opinie, pandemie.

Hăul obscur al actualei pandemii îmi întrebuițează, pe cât de oportunist, pe atât de imperativ, să pledez astăzi pentru importanța clarității din comunicare și gândire într-un astfel de context. Ar fi nu doar ipocrit, dar și neprielnic din partea mea, să mă folosesc în cele ce urmează de un limbaj neclar pentru a transmite ulterior un mesaj îndoielnic. Situația pe care o traversăm acum este cât se poate de serioasă, fapt care simt că mă obligă să discut acum într-o manieră disciplinată. Însă acest cuvânt poartă el însuși un caracter bivalent; căci poți fi disciplinat individual, în solitudinea propriilor gânduri și acțiuni, dar și în contexte sociale mai cuprinzătoare. Disciplina colectivă, unanim agreeată pare distantă și utopică, ba chiar imposibilă. În acest sens, o pledoarie pentru o astfel de tendință socială pare să-mi supraestimeze gândirea ușor necioplită de simplu student la filosofie. Mi-am propus ca, în cele ce urmează, să ofer o perspectivă analitică asupra rolului pe care îl poate purta un diletant al gândirii critice în povara unei crize sanitare. Cred cu temeinicie într-un echilibru corect dintre competență și relevanță în discurs, și nu doresc ca în cele ce urmează, să-mi forțez în acest sens poziția. Prin urmare, ținta acestui articol este una modestă, iar registrul folosit este, în mod evident, dat de perspectiva studențească din care scriu. Obiectivul constă într-un apel la limpezime cognitivă, fondată pe raționamente logice de strictă necesitate în contextul dezordinii provocate de pandemie.

Am pornit acest exercițiu chiar de la titlul conferinței¹ „Ce gândesc studenții despre pandemie?”. Dintre cuvintele alese, cele care mi-au atras atenția și mi-au servit ca puncte de plecare pentru comentariu și registru lingvistic sunt „gândesc”, respectiv „studenții”. Ca studenți, ne lovim foarte rar de cerințe de subiectivitate sporită, în care avem „mână liberă” în ceea ce privește întreaga compoziție. De cele mai multe ori, cele scrise de noi sunt rezultatele directe ale cerințelor de examen, la care răspundem în manieră de comentariu academic unor tematici din programă. Cum sufăr de oportunism acut, consider actuala încercare cât se poate de propice pentru un discurs, care sper a se dovedi mai mult decât o oftare demnă de Facebook. Astfel, tandemul de disciplină și conjunctură îmi servesc drept scuză pentru registrul semi-formal ales. Însă dacă nu-i suficient de convingător, mă folosesc de terminologia aristotelică a eticii virtuții

pentru a arăta cum limbajul de acum este calea de mijloc² dintre „viciul” limbajului filosofic, academic, care uneori își limitează publicul prin propriile așteptări lingvistice ridicate, și cel al libertății totale oferite de postările internaute.

Înainte de a expune barierele ce stau în calea combaterii eficiente a pandemiei, și în consecință, a rolurilor pe care ni le asumăm, trebuie să înțelegem contextul în care se desfășoară actualele eforturi. După cum ne spune chiar traducerea lui din limba greacă, cuvântul „pandemie” are o structură compusă: prefixul „pan” desemnează totalitate, întregime, iar „demos” este substantivul care ne atrage atenția către contextul social asupra căruia se revarsă însemnătatea termenului, anume, popor. Este foarte clar nivelul la care se poartă lupta cu actualul virus. Întregul popor este predispus unui astfel de conflict. Însă acest lucru nu înseamnă că suntem în mod necesar pregătiți, ori competenți, pentru o înfruntare tête-à-tête cu patogenul. Dimpotrivă (și din nefericire), se pare că străbatem un drum pe care îl pavăm pe măsură ce ne mișcăm. Aceste mișcări sunt, de cele mai multe ori, de înaintare. Evoluția graficelor a fost direct influențată de strictețea, sau lipsa de strictețe, a măsurilor de prevenție. Ceea ce la început erau simple sugestii temporare, adresate doar unor anumite categorii sociale, activități ori afaceri, au crescut treptat în durată, scară și intensitate. Stagnarea are loc în situații în care progresul din eforturile colective sunt periclitate de egoismul acțiunilor individuale. Altfel spus, deznodământul crizei poate fi unul sumbru și distant, dacă demersul nu va fi unitar, sau, în caz contrar, controlat și iute. Efectele unui astfel de tandem disfuncțional sunt cât se poate de clare. Orice canal de știri televizate ori articol online de specialitate reclamă atât neajunsurile din pregătirea colectivă (la nivel național, cât și global) precum și lacunele din conștiința individuală.

În țara noastră, străduința din luptă este zădărnicită de corupție și manifestările sale care mai de care mai grave, ce au dat naștere unui colaps cu efect de domino. Mi-ar lua mai mult timp decât s-ar cuveni drept să înșiruiesc fiecare organ deteriorat al corpului decizional din România. Ba mai mult, m-aș abate de la cele propuse. Anume, în loc de a depista cauza, să lamentez asupra efectelor. Aș fi tentat să privesc doar la suprafața problemei și să aduc acuze nefondate unor anume

indivizi, unor stâlpi de rețea 5G sau unor minorități ale căror obiceiuri servesc drept subiect conspiraționist capabil să explice actuala stare. Dacă uităm pentru un minut de diferențele dintre așa-zisele cauze enumerate, ne alocăm suficient timp de gândire pentru a găsi asemănările. Vedem, pe de o parte, tendința de respingere a culpabilității.

Mentalitatea predominantă din spatele asumării deciziilor împarte multe asemănări cu jocul de „cartof fierbinte”. Odată ce îți este înmănată responsabilitatea, te descotorosești de ea înainte de a fi tras la răspundere. Însă nu înainte de a găsi pătimași. Acest tip de whataboutism³, deși nevalid logic, este un exemplu de gândire egoistă și regresivă, foarte des folosită, ce îngreunează efortul unitar de combatere a crizei. Tendința de a găsi un „țap ispășitor” este însă involuntară, născută fiind din lipsă de alternative în argumentare. Ca studenți la filosofie, ne structurăm argumentele pe raționamente logice. Ne folosim de principii, de implicații și silogisme în a decide asupra valorii de adevăr a unei sintagme. Atât logica, cât și psihologia recunosc existența mai multor efecte cognitive care explică diverse crampe intelectuale. Trecuți de superficialitatea cauzelor enumerate anterior, ajungem la o astfel de părtinire capabilă să clarifice, cel puțin pentru început, ceea ce se întâmplă în România: Efectul Dunning-Kruger⁴. Acest tip de judecată susține că anumiți indivizi au tendința de a-și supraevalua competența dintr-un anumit domeniu.

Astfel, cei incompetenți se cred mai capabili decât sunt cu adevărat, iar cei competenți se subapreciază intelectual. La baza manifestării acestui efect găsim superioritatea iluzorie ce derivă din inabilitatea oamenilor de a recunoaște propria lipsă de cunoștințe. Dacă vă sună familiar, să știți că nu vă înșală intuiția. Celebrul citat al lui Socrate⁵: „Știu că nu știu nimic, și nici măcar asta nu știu” ocupă un înalt pedestal în clasamentul celor mai citați gânditori ai umanității, firește, după Emil Cioran. Mai mult decât atât, proclamația socratică pare, și folosesc acest cuvânt intenționat, să servească drept precursor pentru același raționament parafrizat și personalizat de mulți alți scriitori, poeți or oameni de știință (W. Shakespeare, Alexander Pope ori Charles Darwin). Așadar, dacă prima barieră identificată este cea a superficialității decizionale, pe care o putem clarifica punând-o în

seama incompetenței, și pe care o explică efectul Dunning-Kruger, putem spera la o rezolvare filosofică?

Ei bine, știm de la Aristotel că putem încadra filosofia în două arii de concentrare. Prima are ca obiect teoretizarea, iar cea de-a doua, punerea în practică. Filosofia practică o numește *phrónesis*⁶ sau virtute practică, și se ocupă, după cum sugerează numele, cu specificitatea înțelepciunii relevantă în acțiune practică. Incompetența amintită anterior este de cele mai multe ori neintenționată, cauzată de numiri politice discriminatorii și nepotism. Astfel, efectele ei ajung să fie o a doua barieră: cea de natură morală. Etica și etica aplicată sunt două astfel de exemple de înțelepciune practică. Dar dacă eticienii sunt în prima linie de luptă filosofică, ce putem face în mod individual ca studenți? În cazul nostru, relevanța și competența sunt, în genere, mai slab cotate decât a cadrelor didactice, a cercetătorilor ori a oricărui alt grad de comandă academică. Suntem simpli stagii filosofici; în instruire, însărcinați la un foc de veghe individual, prea slab pentru a da mișcare unui recurs de o astfel de magnitudine. Dar în egală măsură, suficient de potent pentru a domoli propriile frisoane intelectuale. În acest fel, rolul nostru este unul limitat. Demersul pe care l-am urmărit și l-am analizat până acum poate servi ca precedent, sau simplu exercițiu de prudență în gândire. Nu mă înțelegeți greșit, nu pretind să fi găsit răspunsuri clare, ci dimpotrivă.

Printre aparentele tentative de discreditare politică, caut să clarific natura întrebărilor ce necesită răspuns. Gândind interogativ, mereu în manieră critică, putem vedea, sporadic, cum formularea clară a întrebărilor valorează mai mult decât ambiguitatea unui răspuns. Oare am putea atunci să-i dăm crezare lui Socrate și să ne folosim practic de învățăturile experienței propriilor limite? Ne aduce filosofia claritatea importanței de a realiza că, în ciuda eforturilor de a cunoaște ce rol avem în pandemie, ar trebui, poate, să ne întrebăm ce rol nu avem? Să ajungem astfel la coerență comportamentală? „Cum ar fi dacă nu ar fi așa?” Cam așa sună ceea ce ne-ar sfătui să întrebăm dl. Prof. Alexander Baumgarten. Putem, ca primă intenție argumentativă, să găsim alternative valide unui plan de activitate pandemică. Desigur că am putea să ne alterăm limbajul și să ne folosim de cunoștințele filosofice pentru a intra în pielea unor jurnaliști în izolare.

De altfel, jurnalismul și filosofia au un trunchi comun în folosirea limbajului pentru a transmite un anumit mesaj prestabilit. Cu mult mai multă ușurință însă, putem nota diferențele. Nietzsche⁷ îi numește pe jurnaliști servitori ai momentului prezent, un simplu mijloc subiectiv de relatare a evenimentelor, care nu poate înlocui vreodată geniul ce ne salvează din actualitatea momentului, nu poate înlocui liderul de veac. Wittgenstein⁸ spune că obiectul filosofiei este să sporească conștiința într-o măsură mai mare decât cea jurnalistică, care folosește fraze periculoase pentru propriul bine. Așadar, scrierile filosofice au, pe hârtie, avantajul atemporalității, a rigurozității compoziționale și a transparenței. Putem spune atunci că echilibrul duetului competență-relevanță este defavorabil jurnaliștilor? Dacă da, atunci interschimbarea rolurilor ar fi în mod vizibil disfuncțională, și refuzată reciproc. Iar punerea ei în practică ar fi o adevărată involuție. Dacă nu, am face bine să ținem cont de învățăturile experiențelor semnalate de jurnaliști.

Adevărul, în măsura în care există, este undeva la mijloc. Spațiul mediator dintre jurnalism și filosofie pare mult prea nuanțat pentru claritatea pe care o caut. Nepotrivirea celei mai accesibile alternative, face ca distanțarea față de alte astfel de variante să fie cu atât mai plauzibilă. Împărțirea datoriilor nu poate fi acoperită în mod imperceptibil de către “celălalt”. Cu atât mai puțin în stare de urgență. Așadar, jurnalistul nu poate ține locul filosofului mai mult decât înțeleptul ține locul poetului. Astfel de interschimbări ar altera echilibrul relevanță-competență, și ar duce la îngreunarea ieșirii din criză.

Din nefericire, pentru claritatea pe care o caut, piedicile enumerate anterior suferă de amplitudine în însemnătate. Căci bariera superficialității are caracter inductiv. O manifestare de acest fel poate trece cu multă ușurință de la particular la general. Cu atât mai nuanțată este însă și intensitatea efectelor. Astfel, o decizie iresponsabilă, coruptă sau incompetentă poate acoperi o întreagă sferă de repercusiuni. Priviți-o ca pe o formă de viață ne semnificativă, unicelulară, a cărei supraviețuire depinde de mediul înconjurător. Dacă acesta este favorabil, atunci ea va prospera, în caz contrar, se va stinge din viață. Obstacolul eticii este cel care dictează răspândirea

virusului corupției. Distanțarea socială pare să se muleze foarte bine și peste scenariul curent. Căci, un individ iresponsabil, gazdă a incompetenței, va încerca, în mod inerent, să-și transforme propria cifră în statistică. În acest sens, imunitatea ar fi corespondență atitudinii etice. Păstrarea distanței față de purtători va duce la mitigarea efectelor nocive ale unei astfel de infectări. Deloc indistinct răspunsului corpului, este și cel al minții. Ne putem folosi de evoluția virusului pentru a obține imaginea în oglindă a combaterii acestuia. Precum traiectoria parcursă de infecție, la fel și răspunsul nostru.

Dacă la început virusul avea o acoperire slabă și un impact incert, o luptă părea un scenariu exagerat; în pragul evoluției sale pe mai multe continente, atenția acordată a crescut, totodată cu întocmirea unui plan de ținere în frâu. În stadiul de pandemie, reacțiile noastre trebuie să fie în unison global. Din nefericire, până la momentul actual, virusul a fost cel care a dictat intervenția umană. Pentru fiecare provocare ridicată de acesta, am avut drept la replică. Însă, poate a venit momentul să realizăm că situația nu va decurge diferit decât dacă rolurile se vor schimba. Specia noastră trebuie să fie cea care să ia întâietate. Astfel, atitudinea corectă va putea fi cea care dictează deznodământul crizei. Virusul are avantajul continuității comportamentale; el acționează mereu în aceeași manieră, indiferent de circumstanțe. Simptomele îmbolnăvirii sunt, de cele mai multe ori, cele care-i trădează intențiile. Din nefericire, nu putem spune același lucru și despre demersul uman. Bariera etică suferă, la rândul ei, de multiplicitate semnificantă⁹. Tot Wittgenstein¹⁰ punctează caracterul dual al sensului de „bine” în contextul eticii. Potrivit acestuia, există două sensuri foarte diferite referitoare la ceea ce este bine: cel comun, sau relativ, și cel etic sau absolut. Cel dintâi desemnează condiția unui obiect de a fi numit „bun” doar dacă împlinește un anumit scop predeterminat. Astfel spus, judecata unei valori etice relative este un simplu enunț factual, fără a împlini, sau implica vreodată o judecată a unei valori absolute. Cea din urmă, calea binelui absolut, ne arată drumul „pe care oricine, văzându-l, ar trebui să îl urmeze cu necesitate logică; sau ar trebui să se simtă rușinat dacă nu îl urmează”. Trasez atunci o paralelă către cele spuse anterior, folosindu-mă de exigența filosofului austriac, pentru a juxtapune disciplina acțiunilor indivi-

duale, cu etica relativă, respectiv pe cea colectivă cu binele absolut. Scopul acțiunilor individuale sunt „bune” dacă îndeplinesc condiții prestabilite de sfera decizională, cu rolul minimizării efectelor pandemice, iar binele absolut nu este altul decât unisonul disciplinar a cărui eforturi vor aduce izbânda clasei umane. Ajunși în acest punct, putem spune oare că o posibilă schimbare de situație în câștigul clasei umane ar oferi-o săvârșirea condițiilor de disciplinare comportamentală colectivă, respectiv inversarea ștachetei virus-om? Până la proba contrarie, această presuposiție va rămâne la rang de opinie.

Opinia, ne spune Hannah Arendt¹¹, poate fi considerată opinie doar în măsura în care săvârșește trei criterii de valabilitate. Cea dintâi privește chiar strictețea posesiunii. Opinia, dacă există, trebuie ca, înainte de toate, „să aparțină”. Individualitatea ideilor în prisma căreia aceasta poate căpăta formă trebuie să respecte normele autenticității. Mai apoi, opinia necesită ridicarea la acces de grad public. Altfel spus, opinia formulată poate fi considerată publică dacă ocupă rangul de criteriu al universalizabilității, pe care îl vedem extrapolat de la Kant¹².

Nu în ultimul rând, Arendt punctează însemnătatea structurală a termenului. Anume, opinia nu trebuie să fie un adevăr învelit în ambalaj de opinie, ea trebuie să fie deschisă dezbaterii publice, alături de alte astfel de opinii. Urmând în acest sens criteriile impuse de gânditoarea americană, demersul actualului articol săvârșește condițiile enumerate anterior. Pentru început, perspectiva redată de propriul subiectivism și individualitate consacrată de poziția studentască, fac valabilă cea dintâi regulă. Ulterior, colaborarea cu accesibilitatea compozițională și deschiderea către observații, muștrări ori critici, bifează inechivoc și cele din urmă reguli. Opinia de prim ordin a celor scrise îndeamnă la reflecții în chip practic. Prioritar acum, pesemne, mai mult decât oricând, ne este coerența; adusă fiind de efortul individual, a cărui contagiune, sper eu, să conducă la conștientizare colectivă.

Filosofia pare a fi extrem de dibace în cursa spre adevăr. Însă, anumite procedee analitice aduc cu sine, oarecum paradoxal, semne de incertitudine. Aristofan vorbește, în manieră colocvială, de hyperphró-

nesis¹³. O piedică a clarității prin gândire excesivă. Debusolarea cauzată de viciul excesului ne trimite înapoi la Aristotel. Demersul virtuții ne îndeamnă să revenim la poziția mijlocitoare. Dacă neajunsurile cunoașterii par inevitabile, ne putem folosi de ideea de lipsă pentru a tempera inevitabila ciocnire cu excesul? Se pare că bezna din minte se extinde doar în măsura în care devenim apatici față de propriile limite. Fie ele de judecată ori de faptă. Claritatea este așadar, condiția necesară a eudaimoniei¹⁴. Mă întorc atunci la titlul conferinței sperând să-mi găsesc consolarea printre acele cuvinte.

Dacă la început am spus că limbajul filosofic cade pradă propriilor așteptări, pe finele celor scrise am ajuns să arăt, prin propriul exemplu, cum anume se întâmplă acest lucru. Ironia căutării unui răspuns rezidă în răsplata oferită de retorică. Ajung astfel să conștientizez că pot mitiga exigența propriilor întrebări doar prin formularea lor cât mai clară și gândirea lor într-o manieră realistă. Ce gândește acest student la filosofie despre pandemie? Se întreabă ce să se întrebe în continuare.

Note:

¹ *Ce gândesc studenții despre pandemie? Abordări filosofice*, Dezbateri online din 14.4.2020, organizată de Centrul de Filosofie Aplicată din cadrul UBB Cluj-Napoca.

² “[...] între greșeala excesului și a lipsei.” Aristotel, *Etica Nicomahică* (București: Ed. IRI, 1998).

³ Tehnică de propagandă (cunoscută și drept „whataboutery”); sofism involuntar ad hominem „tu quoque” (literalmente: „Tu, de asemenea”); caracter de atac la persoană.

⁴ Dunning David, Kruger Justin, “Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments” în *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 6, (1999):1121-1134.

⁵ Platon, *Euthyphron. Apărarea lui Socrate. Criton* (București: Ed. Humanitas, 1997).

⁶ Aristotel, *Etica Nicomahică* (București: Ed. IRI, 1998).

⁷ Friedrich Nietzsche, *Anti-Education: On the Future of Our Educational Institutions* (New York Review Books Classics, 2015).

⁸ Ludwig Wittgenstein, *Cercetări Filozofice* (București: Ed. Humanitas, 2004).

⁹ Ferdinand de Saussure, *Scriseri de lingvistică generală* (Iași: Polirom, 2003).

¹⁰ Ludwig Wittgenstein, "O Conferință despre etică" în *Filozoful-Rege?* (București: Humanitas, 1992).

¹¹ Hannah Arendt, *Între trecut și viitor* (București: Ed. Antet, 1997); Hannah Arendt, "Truth and Politics" în *The New Yorker*, 1967.

¹² Immanuel Kant, *Întemeierea Metafizicii Moravurilor* (București: Antaios, 1999); Immanuel Kant, *Critica Rațiunii Practice* (București: Ed. Univers Enciclopedic, 2009).

¹³ Aristofan, *Norii* (Cultura Națională, 1924).

¹⁴ εὐδαιμονία: concept antic ce desemnează fericirea adusă de un trai bun, prosper. În etica virtuții, termenul denotă cea mai înaltă formă a binelui uman.

Bibliografie

Arendt, Hannah. 1997. *Între trecut și viitor* (Prahova: Editura Antet).

Arendt, Hannah. 1967. „Truth and Politics”. *The New Yorker* 1997: 49.

Aristofan. 1924. *Norii* (Editura Cultura Națională).

Aristotel. 1998. *Etica Nicomahică* (București: Editura IRI).

Cleary, Skye. 2017. „Is Journalism Anti-Philosophical?”. *Blog of the APA* (<https://blog.apaonline.org/2017/01/18/philosophical-journalism-interview-with-joe-humphreys-at-the-irish-times/>).

De Saussure, Ferdinand. 2003. *Scriseri de lingvistică generală* (Iași: Editura Polirom).

Dunning, David, Kruger, Justin. 1999. „Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments”. *Journal of Personality and Social Psychology* 77 (6): 1121-1134.

Kant, Immanuel. 2009. *Critica Rațiunii Pure* (București: Editura Univers Enciclopedic).

Kant, Immanuel. 1999. *Întemeierea Metafizicii Moravurilor* (București: Editura Antaios).

Nietzsche, Friedrich. 2015. *Anti-Education: On the Future of Our Educational Institutions* (New York: New York Review Books Classics Publishing House).

Platon. 1997. *Euthyphron. Apărarea lui Socrate. Criton*. (București: Editura Humanitas).

Wittgenstein, Ludwig. 2004. *Cercetări Filozofice* (București: Editura Humanitas).

Wittgenstein, Ludwig. 1992. *Filozoful-Rege?* (București: Editura Humanitas).